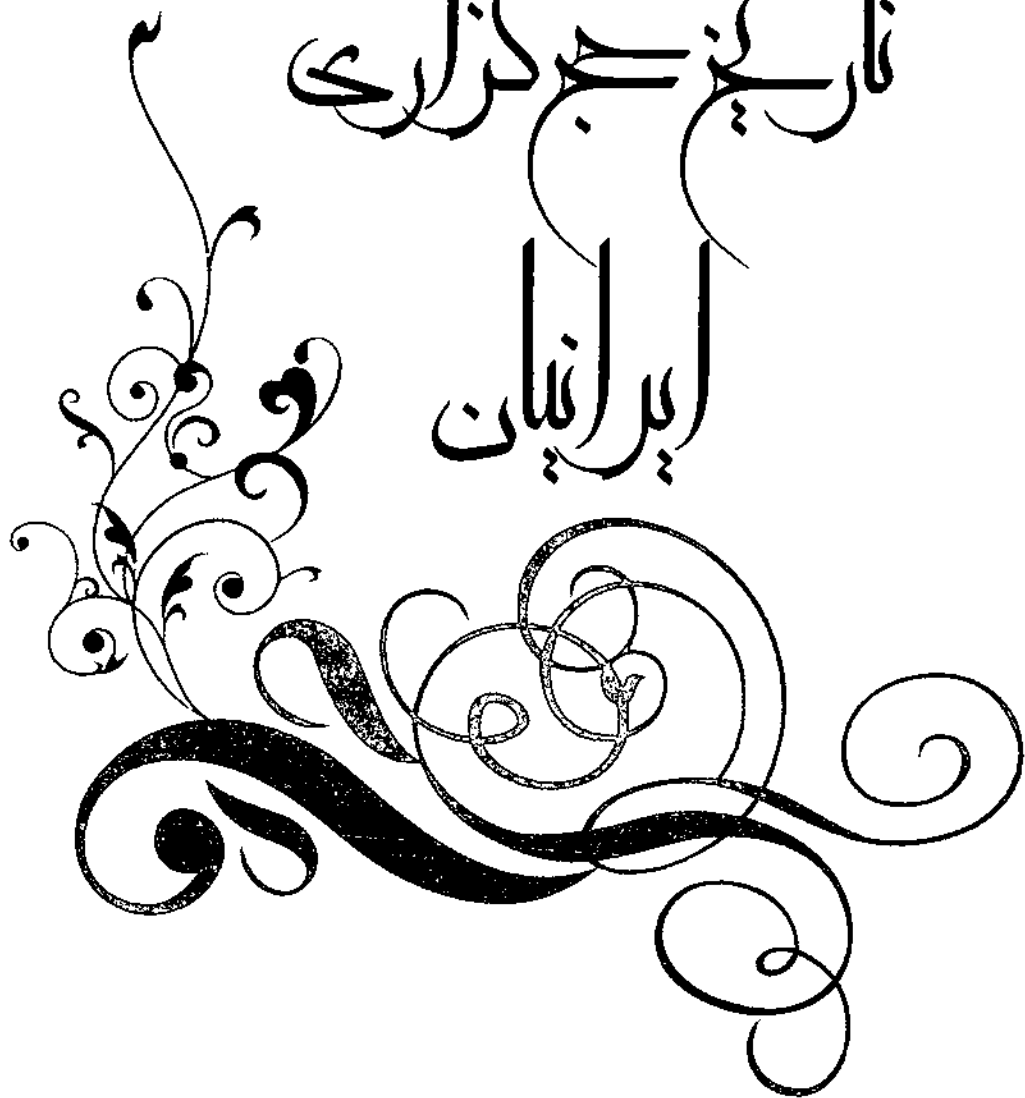

تاریخ ہندوستان

پہلی کتاب

سرشناسه : دوغان، اسرا
Dogan, Esra
عنوان و نام پدیدآور : تاریخ حج گزاری ایرانیان / خانم اسرا دوغان.
مشخصات نشر : تهران: مشعر، ۱۳۸۹.
مشخصات ظاهری : ۴۱۶ ص.
شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۵۴۰-۲۳۹-۴
وضعیت فهرست نویسی : فیبا
یادداشت : کتابنامه به صورت زیرنویس.
موضوع : حج
موضوع : حاجیان -- ایران
رده بندی کنگره : BP۱۸۸۸/۵۹۴ت۲ ۱۳۸۹
رده بندی دیویی : ۲۹۷/۳۵۷
شماره کتابشناسی ملی : ۲۰۴۴۶۹۵

تاریخ حج گزاری ایرانیان

مؤلف : خانم اسرا دوغان
صفحه آرایي : سید علی علوی
ناشر : موسسه فرهنگی هنری مشعر
چاپ و صحافی : مشعر
نوبت چاپ : اول - تابستان ۱۳۸۹
شمارگان : ۱۰۰۰ نسخه
بها: ۴۰۰۰ تومان

شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۵۴۰-۲۳۹-۴ ISBN : 978-964-540-239-4

مراکز پخش و فروشگاه‌های مشعر:

تهران : تلفن: ۰۶۴۵۱۲۰۰۳ - ۰۲۱ / قم: تلفن: ۷۸۳۸۴۰۰ - ۰۲۵۱

تصویر روی جلد: اردوگاه ایرانیان، سال (۱۹۰۰ میلادی) مکه مکرمه
نقشه رنگی از مسیرهای عزیمت ایرانیان به حج ضمیمه کتاب است

فهرست

۱۳	تقدیر و سپاس
۱۵	نقد و معرفی منابع و مأخذ
۱۹	مقدمه

فصل اول

حج‌گزاری ایرانیان تا دوره صفویه

۲۹	ایرانیان و حج
۳۲	ایرانیان و مسیرهای حج
۳۸	شهرهای واقع در مسیر حج به نقل از جغرافی‌دانان ایرانی
۳۹	نخستین کتاب درباره مسیرهای حج
۴۱	حج و مسیرهای آن در عصر عباسیان
	نزاع عباسیان و فاطمیان بر سر تسلط بر مکه و تأثیر منفی آن بر
۴۹	حجّاج عراقی و خراسانی
۵۴	حج و امیری آن در دوره سلجوقیان
۶۲	حج‌گزاری ایرانیان از دیدگاه سفرنامه‌ها
۶۲	۱. سفرنامه ناصر خسرو
۶۴	۲. «تحفة العراقین» خاقانی شروانی
۶۶	۳. سفرنامه ابن جبیر

۴. «تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار، سفرنامه ابن

بطوطه» ۶۸

ممالیک و تسلط بر حجاز ۷۱

رقابت شیعیان و سنیان در حرمین ۷۴

ایلخانان مغول و کاروان حج ۷۷

مسیر حج عراقی‌ها و خراسانی‌ها در دوره ایلخانان ۸۳

پوشاندن نخستین جامه بر کعبه، به دست خراسانیان ۸۷

اوزون حسن ۸۹

سلطان محمد فاتح و آغاز اقتدار عثمانی‌ها ۹۰

تقسیم ایالات در دولت عثمانی ۹۵

حاکمیت عثمانی بر حرمین ۹۶

فصل دوم

حج‌گزاری ایرانیان دوران صفویه

حجاج ایرانی و رویارویی با مشکلات ۱۰۳

جریان معصومیگ ۱۰۶

امام قلی بیگ ۱۱۱

علمای شیعه و دشواری‌ها ۱۱۱

روابط میان ممالیک، عثمانی و صفویه ۱۱۸

فتاوی شیخ‌الاسلام‌های ترک درباره شیعیان ۱۲۰

رفتن به حج و رسم رخصت (اجازه، امر راه) ۱۲۱

موقوفات و خواجهگان ۱۲۸

۱۳۲	روابط عثمانی - صفوی در مورد آناتولی و حج
۱۳۹	مسائل همسایگی و حج
۱۴۱	دستور به قاضی مکه مکرمه و قاضی حسین، شیخ الحرم
۱۴۲	مسائل دینی
۱۴۸	زنان خاندان صفوی
۱۵۲	گزارش اولیا چلبی درباره عجمها
۱۵۳	ایرانیان در حاشیه حج، پیش و بعد از سفر حج
۱۶۰	راههای حج در دوره صفوی
۱۶۷	مسیرهای انتخابی ایرانیان برای حج
۱۶۹	۱. مسیر آناتولی
۱۷۳	۲. مسیر شام
۱۷۷	۳. مسیر بغداد
۱۸۴	۴. مسیر بصره
۱۹۲	۵. مسیر دریا

فصل سوم

حج‌گذاری ایرانیان بعد از صفویه

۱۹۷	حج‌گذاری در دوران افشاریه (۱۲۱۷-۱۱۵۶ ق.) و زندیه (۱۲۰۹-۱۱۶۳ ق.)
۱۹۹	اسناد دوره افشاریه
۲۰۰	سفرنامه‌هایی از دوره افشاریه و زندیه
۲۰۶	سفرنامه‌نویسی حج در دوره قاجار
۲۰۸	معرفی سفرنامه‌های حج در دوره قاجار

۲۱۴	نتیجه‌گیری در مورد راه‌های حج بر اساس سفرنامه‌های حج قاجاری
۲۱۷	مسائل سیاسی در دوره قاجار
۲۲۱	اختلافات وهابیان و عثمانیان و تأثیر آن بر روی حج ایرانیان
۲۲۶	سرپرستی حجاج عجم
۲۳۱	مسائل مذهبی
۲۳۲	زیارت بقیع
۲۳۶	زیارت‌های دیگر در مسیر
۲۴۱	مسأله رؤیت هلال واستظلال
۲۴۴	تقیه
۲۴۶	روضه‌خوانی
۲۴۸	مسائل اقتصادی
۲۴۹	شکایت از خاک عثمانی
۲۵۰	شکایت از کنسول ایران
۲۵۵	خواجگان
۲۵۹	نخاوله
۲۶۱	شرفا در دوره قاجار
۲۶۵	شکایات مالیات و شرفا
۲۶۶	اسناد موجود در بایگانی عثمانی در خصوص سادات
۲۶۷	مقایسه رفتار مردم مکه و مدینه با حجاج ایرانی
۲۶۹	مسائل فرهنگی
۲۷۹	عزیمت به حج و برگشت از حج
۲۸۲	مسائل بهداشتی
۲۸۷	برخی از علل وبا و حما

۲۸۸	مسائل راه‌های حجاج در دوره قاجار
۲۹۰	سختی‌های طبیعی: راه، زمین، آب و هوا
۲۹۰	زمین
۲۹۲	آب
۲۹۴	شتر
۲۹۷	هودج
۲۹۸	امنیت
۳۰۳	اخوه
۳۰۶	مسیرهای حجاج در دوره قاجار
۳۰۶	۱ - مسیر دریا
۳۱۰	گمرک و تذکره
۳۱۰	دزدی و غارت
۳۱۲	۲ - راه شام
۳۱۵	۳ - راه استانبول
۳۱۸	۴ - راه جبل و راه نجد
۳۲۲	آمار حجاج
۳۲۵	تحلیل اسناد عثمانی ایرانی در خصوص حجاج ایرانی
۳۲۹	اسناد
۳۵۷	حسن ختام
۳۶۳	منابع و مأخذ
۳۶۵	اسناد
۳۶۶	کتاب‌ها
۳۷۸	مقالات فارسی

۳۸۳	Türkçe Kaynaklar
۳۸۷	فهرست اعلام
۴۰۳	مسیرهای حج قبل از قاجار
۴۰۷	مسیرهای حج دوره قاجار

تقدیر و سپاس

در این پژوهش هدف اصلی ارائه گزارشی از حج‌گزاری ایرانیان و به خصوص دشواری‌هایی است که آنان در انجام این فریضة الهی داشتند.

پژوهش حاضر، رساله کارشناسی ارشد در گروه تاریخ دانشگاه تهران بوده، لذا بیش از همه خود را مدیون مورخ و پژوهشگر فرهیخته، استاد رسول جعفریان می‌دانم که پایه و بنیاد این تحقیق را بنا نهاد و همچنین از جناب حجة الاسلام والمسلمین سید علی قاضی عسکر که در نشر آن نقش عمده داشتند. و آقای بلال خاکی که در ترجمه و آقای مهدی جمالی‌فر، خانم زهره داوودیان، حجة الاسلام علی ورسه‌ای، آقای مصطفی گوهری و حجة الاسلام علی اکبر امامی که در ویراستاری رساله حاضر یاری‌ام نموده‌اند و همچنین از آقای سید علی علوی که در هر چه زیباتر نمودن کتاب و نقشه اینجانب را یاری نمودند سپاسگزارم.

در پایان ضمن تشکر از خوانندگان اندیشمند و پوزش از اغلاط و خطاهای احتمالی کتاب، تقاضا دارم اشتباهات تاریخی، ادبی و نگارشی کتاب را به نشانی پست الکترونیک نگارنده^۱ ارسال نمایند. هم‌چنین اگر در زمینه‌های مطرح شده در این رساله، از سند، مدرک و یا کتابی مطلع باشند، نگارنده را از سر لطف در جریان قرار دهند تا در چاپ‌های بعدی با ذکر نام شخص متذکر، اصلاحات لازم انجام شود.

اسری دوغان
۱۳۸۶
دانشگاه تهران

نقد و معرفی منابع و مآخذ

در این پژوهش به منابعی رجوع شده که به طور کلی به دو دسته تاریخی و جغرافیایی قابل تقسیم هستند. در بخش نخست این پژوهش به سبب این که راه‌های جغرافیایی زائرین حج مورد بررسی بوده، به منابع دست اول جغرافیای تاریخی رجوع شده است، تعدادی از این منابع فارسی و برخی عربی و دسته ای نیز ترکی بوده‌اند. منابع ترکی اغلب کارت‌های مطالعاتی درباره راه‌های حج و زائران ایرانی از اواخر غزنویان به بعد بوده که به دقت مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در بخش جغرافیا از منابع عربی همانند آثار ابن حوقل، سفرنامه ابن جبیر، سفرنامه ابن بطوطه ... استفاده شده است. این منابع درباره راه‌ها اطلاعات خوبی دارند، اما درباره اوضاع اجتماعی و برخی از مسائل جزئی سفر حج اطلاعات آنها اندک است.

منابع فارسی جغرافیایی همانند مسالک و ممالک اصطخری درباره شهرها و بلاد کاروان حج، اطلاعات دقیقی می‌دهند و مستقیماً به راه‌های مراسلاتی بین شهرهای عبوری حاجیان اشاره می‌کنند که اهمیتی فوق‌العاده دارد. در این بین نباید از سفرنامه ارزشمند ناصر خسرو غافل بود. با توجه به تفصیل ادبیات منظوم فارسی مسلماً اطلاعات خوبی را می‌توان در منابع منظوم یافت. ما برخی از آن‌ها را ذکر کرده و مورد استفاده قرار داده‌ایم؛ از جمله آن‌ها آثار خاقانی است. خاقانی با همان نگاه عبرت‌آموز خود درباره حج نیز نظریات دقیقی می‌دهد که قابل تأمل است. برخی دیگر از شاعران متأخر در دوره صفوی و قاجاریه نیز ماجرای سفر حج خود را به شعر در آورده‌اند که در این پژوهش به تفصیل درباره آنها صحبت شده و در این مقدمه از ذکر مجدد آنها چشم می‌پوشیم.

در بخش دوم پژوهش، تکیه اصلی بر منابع تاریخی بوده است که به چند دسته

تقسیم می‌شود: منابع عثمانی، منابع صفوی و منابع افشاری و قاجاری.

مهم‌ترین منبع دولت عثمانی در تاریخ‌نگاری دوره صفوی، اسناد دولتی هستند که به نام «دفاتر مهمه» یا «فرمان‌های سلطان عثمانی» شناخته می‌شوند. این اسناد حاوی اطلاعات ارزشمندی هستند اما تا کنون تنها نزدیک به بیست مجلد از این دفاتر از طرف مرکز امور آرشیو دولت به چاپ رسیده که حتی یک درصد حجم دفاتر مهمه هم نیست. البته نسخه اصلی بخش چاپ نشده آن دفاتر همراه بازنویسی آن به خط ترکی امروز در مرکز اسناد دولت موجود است.

یک مقایسه ساده نشان می‌دهد که اسناد دوره عثمانی، امروزه در دسترس‌تر و منظم‌تر از اسناد ایرانی مربوط به دوره صفوی است. به سخن دیگر، نمونه‌های بسیار کمتری از منابع شبیه به دفاتر مهمه عثمانی از دولت صفوی در ایران باقی مانده است. در واقع اطلاعات مربوط به دوره صفوی در منابع ایرانی بیشتر در کتاب‌های تاریخی یافت می‌شود نه اسناد دولتی. هم‌چنین چکیده‌ای از اسناد دیگر عثمانی درباره حج‌گزاری ایرانیان از سال ۱۲۰۵ به بعد را می‌توان در وب‌سایت آرشیو عثمانی یافت که در دسترس است (www.devletarxivleri.gov.tr)، اما این چکیده‌ها هنوز شامل دفاتر مهمه نمی‌شود.

اسناد عثمانی حج‌گزاری ایرانیان در دوره افشار و زند در مجموعه‌ای است که به نام خط همايون Hat شناخته می‌شود. متأسفانه این اسناد هنوز به چاپ نرسیده اما خلاصه آنها در وب‌سایت فوق‌الذکر موجود است. نیمی از اسناد دوره قاجار، موجود در عثمانی هم همین وضع را دارد. نیم دیگر این اسناد که به سال‌های ۱۲۵۰ تا ۱۳۲۷ مربوط می‌شود، به نام خط همايون نامیده نشده و از دفاتر دیگر هستند؛ اما در وب‌سایت ذکر شده موجود است. با قدری تسامح می‌توان گفت نخستین سند قاجاری از سال ۱۲۰۵ است که در این پژوهش آورده شده است.

موضوعات درج شده در این اسناد بسیار متنوع است و به رخدادهای مختلف سیاسی، اجتماعی، بهداشتی و ... همچون دشواری طول راه، سرقت، قتل و غارت، مرگ و میر، جواز عبور، مالیات و ... مربوط می‌شود. گرفتن مالیات از وسایل سفر مانند اسب، کنترل تذکره و مشکلات ناشی از آن در ارزروم، حلب، شام، اسکندریه، بغداد و کرمانشاه، کشتی‌های

انگلیسی و مشکلاتی که برای حجاج ایرانی ایجاد می‌کردند، تلاش عثمانی‌ها برای باز شدن راه جبل و برطرف شدن مشکل فتوای علما در این باره، تأخیر کاروان حج به خاطر حمله‌دارها و مواردی از این دست نمونه‌های اتفاقات ذکر شده در اسناد هستند.

در این میان گاهی نیز نمونه‌های اجتماعی بسیار جالبی دیده می‌شوند که حسن‌نیت عثمانی‌ها را به حج‌گذاری ایرانیان نشان می‌دهد. برای مثال اسنادی دربارهٔ پیدا شدن اسب باقر نامی از حجاج ایرانی، تسلیم اموال متروکهٔ حاج حسین ایرانی به خانواده‌اش، توجه عثمانی به نزاع میان حجاج ایران و داغستان، منصرف ساختن مادر عباس میرزا، شاهزادهٔ ایرانی را که در بازگشت از سفر حج قصد رفتن به اروپا از طریق مصر را داشت و کمک و تقدیر ایرانیان به ساخت راه آهن عثمانی جالب توجه هستند.

گذشته از اسناد ذکر شده کتاب‌های تاریخی مورخان آن دوره مورد استفاده قرار گرفته‌اند. از جملهٔ آنها «منشآت السلاطین» فریدون بیگ است که در جای جای این کتاب مورد استفاده قرار گرفته و البته دربارهٔ هر یک در متن کتاب توضیحات کافی آمده است، بنابراین از تکرار آن در این بخش صرف نظر می‌شود.

اطلاعات دیگر را در سفرنامه‌های عثمانی مانند سفرنامهٔ اولیا چلبی می‌توان یافت که به زبان ترکی است. برخی دیگر از این سفرنامه‌ها به زبان عربی تألیف شده‌اند. منابع عثمانی دیگری نیز مورد استفاده بوده که در دورهٔ زمانی نزدیک‌تر به امروز تألیف شده و مربوط به دورهٔ جدیدتر هستند. از جملهٔ آنها امرای مکه از اوزون چارشلی و منیر اتالار است که نگاه تازه‌تری به راه حج و اهمیت آن دارد. البته منابع مطالعاتی جدید اغلب سیاسی هستند و کمتر به مسائل اقتصادی و اجتماعی پرداخته‌اند.

اسنادی که شبیه دفاتر عثمانی از دورهٔ صفوی باقی مانده باشد بسیار اندک است و بیشتر منابع مورد استفادهٔ بررسی حاضر، کتاب‌های تاریخی دورهٔ صفوی است. خوانندگان محترم با این کتاب‌ها آشنا هستند و لزومی برای توصیف آنها وجود ندارد. گذشته از منابع تاریخی، سفرنامه‌هایی نیز از این دوران به جا مانده است. نمونهٔ آن، سفرنامهٔ منظوم حج از بانوی اصفهانی است. این سفرنامه از حیث مؤلف، نمونه‌ای یگانه و منحصر به فرد بین سفرنامه‌های عثمانی و صفوی به شمار می‌رود. سفرنامهٔ

مذکور درباره راه مقدّس اما طولانی و دشوار حج است و از نظر فنّ شعر و تألیف، توسط بانویی مسلمان، جای تأمل بسیار دارد. سفرنامه‌های دیگری نیز از این دوره به یادگار مانده که در متن کتاب درباره آنها صحبت خواهد شد.

در دوره افشار تا قاجار نیز از کتاب‌های تاریخی و سفرنامه‌ها بیشترین بهره را برده‌ایم، خصوصاً منابعی که در ارتباط با عثمانی‌ها بوده و به مشکلات بسته شدن مسیر حج و مسائل اختلافات مذهبی مربوط می‌شوند و از این دیدگاه بسیار مهم هستند. برای دوری از طولانی شدن کلام، از ذکر منابع تاریخی در این بخش خودداری شده و خوانندگان را به فهرست منابع و پانوشت‌ها ارجاع می‌دهیم.

هرچند اسناد ایرانی دوره صفویه اندک است، اما اسناد قاجاریه بیشتر و منظم‌تر هستند. این اسناد عمدتاً در مرکز اسناد وزارت خارجه ایران نگهداری می‌شود و مربوط به سال‌های ۱۲۶۵ تا ۱۳۲۷ هـ. ق است که بیشترین تعداد به سال ۱۳۱۹ قمری مربوط می‌شود. تعداد این اسناد که مربوط به سنوات ذکر شده بود، جمعاً ۷۱ سند است که با سال، کارتن، پرونده، صفحه، گیرنده، فرستنده و موضوع تعریف می‌شود. بعضی از این اسناد به چاپ نیز رسیده و تصویر اصل برخی اسناد نیز در کتاب گنج‌نامه شده است^۱ البته در مرکز اسناد ملی هم باید اسناد دیگری موجود باشد که در این بررسی مورد استفاده قرار نگرفته است. علاوه بر این‌ها، چندین سند نیز در کتاب‌های دیگر منتشر شده که مورد استفاده قرار گرفت، اسناد روابط ایران و عربستان سعودی ۱۳۵۷-۱۳۰۴ هجری شمسی؛ جعفریان ۱۸-۱۰۵، مجله میقات شماره ۴۸ «چند نامه از کارپرداز جده و سرپرست حجاج ایرانی». ویژگی اسناد ایرانی مربوط به حج آن است که موضوع حج به تنهایی ذکر نشده، بلکه همیشه به همراه عتبات عالیات بدان نگریسته می‌شود. ولی از آنجا که عتبات موضوع تحقیق حاضر نبود، از بحث در آن خصوص خودداری شد.

از دوره قاجاریه تعداد زیادی سفرنامه حج و اسناد تاریخی وجود دارد که همه آنها در پژوهش شناسانده و مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

۱. اسناد برگزیده سیاسی ایران و عثمانی، خصوصاً ج ۶۷۳-۵۱۷ و ج ۳۲۳-۱۲۰.

مقدمه

در مورد حج کارهای فراوانی انجام گرفته است، لیکن درباره حج گزاری ایرانیان در گذشته‌های دور، پژوهش علمی و آکادمیک بسیار اندک است. البته جای بسی خوشحالی است که در سال‌های اخیر در ایران، ترکیه و برخی کشورهای عربی کارهای پژوهشی ارزشمندی خصوصاً در زمینه سفرنامه‌ها سامان یافته، که بسیار با ارزش هستند.

در گذشته دولت عثمانی مسئولیت میزبانی زائران خانه خدا را به عهده داشته، امنیت جان و مال زائران را تأمین می‌کرده است. در این نوشته نگاهی گذرا به روابط ایران و عثمانی در ارتباط با حج نیز خواهیم داشت. البته پیش از آن، تاریخ حج گزاری ایرانیان از آغاز تا دوره صفوی را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

ایرانیان به لحاظ استفاده از راه‌های حج و نیز به دلیل داشتن عقاید مذهبی خاص خود از روزگار امویان به این سو همواره دشواری‌ها و مشکلاتی در انجام حج داشته‌اند. این مشکلات در متون تاریخی، ادبی و سفرنامه‌ای به طور پراکنده اما فراوان آمده است. البته به نوبه خود در تمامی عرصه‌های مربوط به حج اعم از ساختن راه‌های حج، ارسال هدایا و نیز مشارکت علمی در مباحث مربوط به حج سهم بوده‌اند. اما برخلاف عراقی‌ها، مصری‌ها و عثمانی‌ها که همواره بر سر تسلط بر این شهر نزاع داشتند و هر یک در دوره‌ای بر آن اعمال نفوذ می‌کردند، ایران هیچ‌گاه تسلط مستقیم بر این شهر نداشته دلیل آن را دوری راه مکه می‌توان نام برد.

پس از تسلط عثمانی بر سرزمین حرمین مردم ایران می‌بایست از خاک عثمانی عبور کرده و به حرمین برسند. با توجه به دشواری‌های سیاسی بین دولت‌های صفوی

و عثمانی، انجام حج توسط ایرانیان در گرو روابط سیاسی دو کشور قرار داشت، اگر روابط عادی بود، حج به خوبی برگزار می‌شد ولی با بحرانی شدن روابط، حاجیان ایرانی نیز دچار مشکل می‌شدند. البته بخشی از مشکلات حج در این دوره نیز به اعراب مستقر در طول مسیر بر می‌گشت و ربطی به عثمانی‌ها نداشت.

در دوره قاجار روابط ایران و عثمانی بهبود یافته و به همین دلیل تعداد بیشتری از آنان به حج مشرف می‌شدند. یکی از مسائل مهم، راه‌های حج بود که شامل شش مسیر می‌شد: آناتولی، مصر، شام، بغداد، بصره و مسیر دریایی. سخت‌ترین مسیر «راه جبل» بود که از بغداد یا نجف یا بصره به حج می‌رسید.

ایرانیان همانند سایر اقوام مسلمان از نخستین روزهایی که اسلام آوردند، به حج می‌رفتند. زیرا حج یکی از ارکان اصلی دین اسلام بوده و هر مسلمانی که توانایی مالی داشته است می‌بایست یک بار در عمر خود به حج برود. اعمال حج می‌بایست در مکه انجام می‌شد. رسول خدا ﷺ دستور مستحب مؤکد داده بودند هر که برای حج به مکه می‌آید، به مدینه هم برود و او را نیز زیارت کند. بنابراین وقتی مسلمانی از مراکش یا ایران یا عراق یا هر نقطه دیگر به مکه می‌رفت، مدینه را هم زیارت می‌کرد. لذا این دو شهر حرمین نام گرفت و حرمین در فرهنگ اسلامی اهمیت بسیار یافت. در واقع درست همان طور که مسیحی‌ها برای زیارت به قدس می‌رفتند و همه اقوام مسیحی یکدیگر را در آنجا می‌دیدند، مسلمانان هم بر اساس دستور قرآن از هر نقطه به حج می‌رفتند. پرسش این است که زائران با دولت‌هایی که حاکم بر مکه بودند چگونه رفتار می‌کردند؟ حجاج دیگر کشورها چه نگاهی نسبت به ایرانیان داشتند؟ ایرانیان چگونه و از چه مسیری به حج می‌رفتند؟ حاجیان ایرانی در هر دوره‌ای از حج‌گزاری با چه مشکلاتی رو به رو می‌شدند؟ این پرسش‌ها و پرسش‌های دیگر مسائلی است که باید مورد بررسی قرار گیرند.

رفتن به حج را از جنبه‌های متفاوت می‌توان بررسی نمود. یکی از آنها عبادت و به جا آوردن فریضه دینی است که به کتاب‌های دینی مربوط می‌شود و در تحقیق حاضر گنجانده نشده است. جنبه دیگر راه‌های مربوط به حج است که آثار سیاسی

و اقتصادی فراوانی داشته و عمده تحقیق حاضر را تشکیل می‌دهد. جنبه دیگر آن تماس اقوام مختلف با یکدیگر در مکه است که هر کدام از نقطه‌ای با فرهنگ خاص ویژه خود آمده بودند. این گروه‌ها در مکه با یکدیگر تماس داشتند و این تماس‌ها آثار فرهنگی، سیاسی و مذهبی مهمی داشت.

نکته مهم آن است که ایرانیان از نظر فکری تفاوت‌هایی با دیگران داشتند. مخصوصاً از زمانی که مذهب تشیع در ایران رسمی شد از نظر عقیده مذهبی با مسلمانان برخی از کشورهای دیگر متفاوت شدند. ما باید پیامد این مسأله را در حج‌گزاری مورد ارزیابی قرار دهیم. این تفاوت‌ها گاه به مسائل سیاسی هم پیوند می‌خورد. از زمانی که دولت صفوی در ایران تشکیل شد، اختلافات سیاسی با دولت عثمانی پیدا کرد و این مسأله مشکلات و مسائل فراوانی را برای حجاج ایرانی ایجاد نمود که اسناد عثمانی متعددی به این مسأله اشاره دارند. اختلاف‌های مذهبی و سیاسی می‌بایست در حج حل می‌شد، اما اغراض سیاسی همیشه مانع مهمی بر سر راه وحدت اسلامی بود. باید در این زمینه تحقیقات تاریخی بیشتری انجام شود تا زمینه‌های اختلاف و راه حل‌های آن در حج شناخته شود.

حج در طول تاریخ از یک امر دینی صرف خارج شده و به قدرتی سیاسی در دست قدرتمندان مبدل شده است. شاید به این دلیل که حج مهم‌ترین عبادت مسلمانان بود و همه گروه‌ها و تفکرهای مختلف در حج شرکت می‌کردند؛ استفاده سیاسی از حج برای تمام خلفا و امرا مطرح بود. همه علاقمند بودند بر حریم تسلط داشته باشند تا از آن طریق پایه‌های حکومت خود را محکم کنند. زیرا هر خلیفه و حاکمی که بر مکه تسلط داشت، نامش در خطبه آورده می‌شد. ایرانیان البته در این باره نقش کمتری داشتند، زیرا تقریباً هیچ‌گاه بر حریم تسلط مستقیم نیافتند. البته مذهب تشیع از طریق فاطمیون برای مدتی در حریم حضور داشت. حتی مدت کمی دولت ایلخانی نفوذی در مکه به دست آورد و در زمان صفویه هم برای نفوذ در حاکمیت بر حریم تلاش می‌شد. به هر روی استفاده سیاسی از مکه، مسأله‌ای است که به تحقیق بیشتر نیاز دارد.

مکه، گذشته از یک شهر زیارتی، مرکز علمی و دینی هم بود. اسلام در مکه به وجود آمد و در همان جا هم گسترش پیدا کرد. هسته اسلام، علوم و فرهنگ اسلامی نیز در همان جا ریشه گرفت و حجاز مرکز تغذیه مراکز اسلامی بود. از این نظر حج‌گزاری هم مسلمانان را گرد هم می‌آورد و هم مرکز منازعات اسلامی می‌شد. از طرفی حجاز از همان ابتدای اسلام دارای اهمیت سیاسی بود. مردم این شهر همانند مردم مدینه یا کوفه یا شام مدعی بودند که باید بر جهان اسلام حکومت کنند. اما این احساس با پیروزی بنی‌امیه و استقرار مرکز اسلام در دمشق تضعیف شد. بعدها بغداد مرکز اسلام شد و در تمام دوره‌های بعد، مکه بازیچه سیاستمداران گشت. در همین حال مسلمانان از ایرانی و غیر ایرانی علاقمند بودند به دور از مسائل سیاسی فریضه دینی خود را انجام دهند. اما به اجبار، درگیر این اختلافات شده و گرفتار مشکلات می‌شدند.

در دوران امویان و عباسیان چون تفکر شیعه و سنی شکل گرفته بود، مشکلات سیاسی شروع شد. در دوره عباسیان اسامی خلفای عباسی به جای خلفای اموی در خطبه برده می‌شد. در نیمه دوم حکومت عباسیان تغییری ایجاد شد و شرفا در مکه به قدرت رسیدند. اما آنان نیز آلت دست دولت‌های بزرگی چون شام و مصر و عراق گشتند. دولت‌هایی که در مصر و شام به مدت کوتاهی تأسیس می‌شد، رقیب عباسیان بودند. پس از عباسیان ممالیک فاطمیان و ایوبیان بر حرمین مسلط شدند و با آمدن مغولان ارتباط عراق با بخش غربی جهان اسلام یعنی شام قطع گشت و رقابتی بین دولت‌های مستقل در عراق و شام در خصوص حج شکل گرفت.

تا زمان ممالیک، حجاج ایرانی مشکلات کمتری داشتند. اما وقتی عثمانی‌ها وارث ممالیک شده و حرمین را در تسلط خود درآوردند، به خاطر اختلاف با ایرانیان حجاج ایرانی مسائل تازه‌ای پیدا کردند. این نکته اهمیتی فوق‌العاده دارد که باید در این تحقیق بررسی شود.

اگر اندکی به عقب برگردیم، باید بگوییم که حجاز بعد از حکومت امویان و عباسیان تحت نظر دولتی در آمد که بر مصر حاکم شد. زیرا تهیه مایحتاج زندگی

به دلیل شرایط سخت طبیعی ناممکن بود و مصر نزدیک‌ترین سرزمین ثروتمند و متمرکز بود که می‌توانست مخارج حرمین را تأمین کند. به همین دلیل زمانی فاطمیان، سپس ایوبیان، پس از آن ممالیک و در نهایت عثمانی‌ها که مصر را تصرف کردند، بر حرمین نیز تسلط یافتند.

تسلط عثمانی‌ها بر مصر و جزیره العرب و دریای سرخ مسأله سیاسی مهمی بود که دولت عثمانی به آن توجه کرد. سلطان سلیم به شرق مملکت اسلامی لشکرکشی کرده و تمامی شامات، مصر و جزیره العرب را تحت تسلط عثمانی درآورد. او در همین زمان با دولت تازه تأسیس صفوی درگیر شد و در چالداران شکست داد و سبب بروز اختلاف بین دو دولت گردید و این اختلافات مشکلاتی برای حج‌گزاری ایرانیان به وجود آورد. زیرا از این پس ایرانیان باید از سرزمین عثمانی به مکه و مدینه می‌رفتند و در آنجا با حکومت عثمانی سر و کار داشتند.

وقتی سلیم بر این مناطق حاکم شد، شریف بن برکات، حاکم حجاز، پسرش ابونمی را نزد یاوز سلیم فرستاد. در سال ۱۵۱۷ م. امانت‌های مقدس و نامه امارت حجاز به دست یاوز سلیم رسید. سلیم به جای لقب حاکم الحرمین، خادم الحرمین را انتخاب کرد و در خطبه به این نام خوانده، شد. پس از این تاریخ، مکه بیش از چهارصد سال در دست عثمانی‌ها ماند. با توجه به نزاع عثمانی و صفوی، ایرانی‌ها نمی‌توانستند مسیر حج را به راحتی طی کنند. هم زائران ایرانی باید با دولت عثمانی کنار می‌آمدند و هم دو دولت دشمن باید، در مورد حج با یکدیگر توافق می‌نمودند. در این صورت عثمانی‌ها میزبان و ایرانی‌ها میهمان می‌شدند. براساس اصول اسلام هر دولتی که حاکم بر منطقه باشد نه تنها حق جلوگیری از انجام فریضه حج را ندارد، بلکه باید شرایط آن را نیز فراهم سازد. یکی از فرمان‌های سلطان عثمانی که در دفاتر مهمه آمده چنین است: «هر مؤمن و مسلمانی که به خدای واحد اعتقاد دارد می‌تواند حج انجام دهد و هیچ کس نباید برای زیارت حرمین شریفین و طواف کعبه مانع او شود». در این تحقیق مسائل مربوط به دوره عثمانی و حج‌گزاری ایرانی‌ها بیشتر در نظر خواهد بود و این مسأله که آیا عثمانی‌ها به اصل دینی مذکور پایبند بودند یا خیر

بررسی می‌شود.

نگرانی دولت عثمانی از دولت صفویه در دو مورد بود: نخست در میدان‌های نبرد و دیگر در سفر ایرانیان به سرزمین عثمانی برای انجام حج. بر حسب ظاهر، حجاج ایرانی می‌بایست برای برگزاری حج آزاد می‌بودند. اما دولت عثمانی از آن ترس داشت که این مسأله پیامدهای سیاسی داشته باشد. همین امر سبب می‌شد تا نسبت به حجاج ایرانی سخت‌گیری‌هایی به عمل آید. به علاوه ایرانیان شیعه بودند و بسیاری از افراد متعصب ساکن در حریم مایل بودند آنان را مورد آزار قرار دهند. دولت عثمانی از یک طرف قول حمایت از حجاج بیت الله را می‌داد و از طرف دیگر نمی‌توانست به دور از تعصب مذهبی باشد. پیامد این مسائل در این تحقیق بررسی خواهد شد.

در بخش دیگری از این کتاب به راه‌ها و مشکلات حجاج ایرانی در مسیر راه‌ها خواهیم پرداخت. از زمان مغولان نه تنها راه شام، بلکه «راه جبل» که راه عادی عراق به حجاز بود نیز با دشواری مواجه بود. با توجه به اینکه در دوره ایلخانی فقط از «راه جبل» استفاده می‌شد و این راه به مرور ناامن و رفتن به حج دشوار گشته بود در دوره صفویه راه شام اهمیت پیدا کرد. در دورانی که دولت صفویه و عثمانی در جنگ بودند از عبور حجاج ممانعت می‌شد، لذا ایرانیان نمی‌توانستند فریضه حج را به جا آورند. در زمان صلح هم مأموران عثمانی کنترل بسیار دقیقی بر ایرانیان داشتند. در دوره صفوی روابط بین دو دولت گاهی خوب و گاهی بد می‌شد و این مسأله به تحولات سیاسی دو دولت بستگی داشت.

در دوران نادر شاه، مسأله مطرح شدن مذهب شیعه جعفری به عنوان پنجمین مذهب، ارتباط بین دو طرف را دوباره بدتر کرد. در این بین مشکلات حجاج همسایه ایران مانند حجاج ماوراءالنهر را خواهیم داشت. در دوره قاجار در واقع دولت عثمانی با دولت ایران برای رفتن به مکه از راه شام مشکلی نداشت. مهم‌ترین مشکل در این دوره رفتن ایرانیان از مسیر عراق به مکه است که به راه جبل شهرت دارد. البته راه‌های دیگری هم وجود داشت که در این تحقیق به آن خواهیم پرداخت.

نقطه قوت برای شیعیان این بود که دولت عثمانی به زیارت قبور مقدسه اعتقاد و باور داشت. برای همین معمولاً این اماکن مورد توجه دولت عثمانی قرار می‌گرفت. بر عکس در دوره تسلط وهابی‌ها، حجاج ایرانی از این بابت بسیار اذیت شدند. دولت عثمانی در حریمین و بقیع اجازه ساختن بقعه روی قبور امامان را می‌داد و در عراق هم از این بابت مشکلی برای ایرانیان درست نمی‌کرد. بسیاری از حجاج ایرانی ابتدا به عراق رفته، زیارت عتبات را انجام داده، سپس به مکه می‌رفتند، یا این که بعد از حج به زیارت عتبات می‌رفتند. به هر حال حجاج ایرانی در این زمینه مشکلی با دولت عثمانی نداشتند.

بررسی مناسبات فرهنگی میان حجاج ایرانی و سایر کشورها هم در این پژوهش از نظر ما دور نخواهد بود. در واقع مکه محلی برای تبادل اطلاعات دینی و مذهبی بود و می‌توانست بر دو طرف تأثیر بگذارد. برای مثال یک زائر فارسی زبان به نام محیی لاری در وصف شهر مکه و مدینه یک کتاب مستقل به زبان شعر تألیف کرده است. این مسأله می‌تواند جنبه‌های علمی رفت و آمد ایرانی‌ها را به مکه نشان دهد. لذا کتاب حاضر را از جهت اهمیت دروه صفویه به عنوان شروع یک دولت شیعی در ایران و همزمان بودن با یک دولت جامع به نام عثمانی در آناتولی، شامات، و جزیره العرب، به قبل از صفویه و صفویه و بعد از صفویه تقسیم نمودم.